

the Research

Institute for Islamic Culture and Thought

Zehn

Vol.27 / No.107 / Autumn 2026

Home Page: zehn.iict.ac.ir

Print ISSN: 1735-0743

The Scientific Authority of the Holy Qur'an in the Validity Assessment of Doctrinal Propositions

Qasem Tarkhan¹ | Zeinabkhatun Shirinkar²

1. Full Professor at the Department of Modern Theology and Theology in Research Institute for Islamic Culture and Thought, Iran.

E-mail: tarkhan@iict.ac.ir

2. Researcher, Masoumeh Women's Seminary, Qom, Iran. Field/Department: Islamic Theology and Qur'anic Studies (Corresponding Author).

E-mail: z.kh.shirinkar@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 2026/02/07

Received in revised form 2026/07/18

Accepted 2026/07/18

Published online

2026/09/23

Keywords:

Scientific authority of the Qur'an; validity assessment; doctrinal propositions; epistemic realism; religious knowledge; foundationalism; epistemic justification.

ABSTRACT

Contemporary epistemological developments have posed serious challenges to the criteria for assessing the validity of religious knowledge, thereby highlighting the need to reconsider the foundations of truth, value, and epistemic authority of doctrinal propositions. The central question of this study is how, within such an intellectual context, the Holy Qur'an can provide a comprehensive and justified criterion for validating doctrinal propositions. Adopting a descriptive-analytical approach, this article argues that addressing this question depends on a coherent articulation of three fundamental components: the truth-tracking character of doctrinal propositions, the epistemic value of religious beliefs, and the logic of justification for doctrinal knowledge. The findings indicate that the Holy Qur'an, in addition to affirming epistemic realism and the possibility of knowing reality as it is in itself, systematically evaluates levels of knowledge and, by guiding demonstrative reason, offers a foundationalist structure for the justification of religious knowledge. On this basis, the Qur'an can provide a rational and coherent framework for defending the credibility of doctrinal knowledge and present a well-grounded alternative to both dogmatism and epistemic relativism.

Cite this article: Tarkhan, Q.; Shirinkar, Z. (2026). The Scientific Authority of the Holy Qur'an in the Validity Assessment of Doctrinal Propositions, *Zehn*, 27 (3), 5-30.

<https://doi.org/10.22034/zehn.2026.2084843.2187>

©The Author(s). **Publisher:** Research Institute for Islamic Culture and Thought

DOI: <https://doi.org/10.22034/zehn.2026.2084843.2187>

Extended Abstract

Introduction

Recent epistemological developments have made the validity of religious knowledge a central issue in Islamic theology. In contemporary discussions, doctrinal propositions can no longer be defended merely by appealing to religious attribution or to coherence within a closed system of beliefs. Relativistic, anti-realist, symbolic, and non-cognitivist approaches challenge the possibility of truth-bearing religious statements, while rigid dogmatic approaches often ignore the fallibility of human understanding and the methodological role of reason. Against this background, the main question of this article is how the Holy Qur'an can provide a comprehensive and justified criterion for assessing the validity of doctrinal propositions. The article argues that this question requires an integrated account of three dimensions: the truth-tracking character of doctrinal propositions, the epistemic value of religious beliefs, and the logic of justification for doctrinal knowledge.

Methods

This study uses a descriptive-analytical method. It clarifies key epistemological concepts, including realism, correspondence, epistemic value, certainty, conjecture, doubt, coherentism, and foundationalism. It then analyzes Qur'anic doctrinal propositions in light of Islamic theological and philosophical principles, especially the distinction between reality itself and human understanding of religion. The article examines internal Qur'anic evidence, such as the Qur'an's repeated appeal to reason, reflection, demonstration, truth, certainty, and rejection of baseless conjecture, together with external rational considerations, including the rational convention that informative statements are primarily understood as referring to reality. Finally, it compares coherentist and foundationalist models of justification to determine which model is more suitable for validating doctrinal knowledge within the framework of the Qur'an's scientific authority.

Results

The findings show, first, that Qur'anic doctrinal propositions are truth-tracking and cognitively meaningful. The Qur'an speaks about God, divine attributes, prophecy, the human soul, moral responsibility, resurrection, and the final end of human life as realities, not merely as symbols, emotions, or social constructs. Its doctrinal statements are capable of truth and falsity and are directed toward *nafs al-amr*, or reality as it is. The use of metaphor, parable, and figurative language does not negate this cognitive and realist function; rather, such forms communicate deeper truths. The Qur'an's repeated calls to thinking, reasoning, reflection, and demonstration would be

meaningless if the propositions to which they refer were not knowable and reality-oriented. Thus, Qur'anic language, especially in the domain of belief, is fundamentally cognitive, truth-bearing, and realist.

Second, the study finds that the Qur'an does not treat all forms of belief as epistemically equal. Its evaluative structure distinguishes between certainty, conjecture, and doubt. Certainty is presented as the highest and most stable form of knowledge, while baseless conjecture is rejected as insufficient for doctrinal belief. Doubt may function as a temporary stage in inquiry, but it cannot serve as the foundation of religious conviction. This Qur'anic hierarchy corresponds to the classical Islamic view that valid knowledge must be connected with reality. Accordingly, the value of doctrinal propositions depends on their correspondence to reality and their capacity to disclose truth. The article also argues that the most balanced position is fallibilist realism. This approach avoids two extremes: naive realism, which treats every human interpretation as identical with religion itself, and epistemic relativism, which denies reliable access to religious truth. Fallibilist realism affirms both the reality of religious truths and the possibility of error in human understanding.

Third, the article shows that the justification of doctrinal propositions requires more than internal coherence. Although coherence is necessary for a valid system of beliefs, it is not sufficient as the final criterion of truth. Different belief systems may be internally coherent while contradicting one another; therefore, coherence alone cannot decide which system corresponds to reality. For this reason, the article criticizes coherentism and defends a reason-guided foundationalism. In this model, non-basic doctrinal propositions are justified by returning them to self-evident rational principles and demonstrative reasoning. The Qur'an confirms and guides this rational structure by inviting human beings to bring proof, reject imitation, avoid conjecture, and reflect on the signs of God. Once the truth of revelation is rationally established, Qur'anic authority becomes a decisive criterion for organizing, correcting, and completing theological knowledge. Thus, reason and revelation are not rival sources but mutually ordered elements within the justification of doctrinal knowledge.

Conclusion

The article concludes that the Holy Qur'an provides a coherent framework for validating doctrinal propositions through the integration of realism, epistemic evaluation, and rational justification. Its scientific authority in Islamic theology lies not only in presenting doctrinal content, but also in establishing the epistemological conditions under which such content can be understood, evaluated, and defended. By affirming the reality-oriented nature of doctrinal propositions, ranking levels of knowledge, rejecting

baseless conjecture, and guiding demonstrative reason, the Qur'an offers a rational alternative to both dogmatism and epistemic relativism. In this framework, Islamic theology can be regarded as a valid, reasonable, and truth-oriented discipline, provided that its propositions are interpreted through sound rational method, reliable textual understanding, and the Qur'an's authoritative guidance.

مرجعیت علمی قرآن در اعتبارشناسی گزاره‌های اعتقادی

قاسم ترخان^۱ | زینب خاتون شیرین کار^۲

۱. استاد تمام گروه کلام و الهیات جدید پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
E-mail: tarkhan@iiict.ac.ir
۲. طلبة مدرسه معصومیه خواهران قم (نویسنده مسئول).
E-mail: z.kh.shirinkar@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

تحولات معرفت‌شناختی معاصر، معیارهای سنجش اعتبار معرفت دینی را با چالش‌های جدی مواجه ساخته و ضرورت بازاندیشی در مبانی صدق، ارزش و حجیت گزاره‌های اعتقادی را برجسته کرده است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که در چنین فضایی، قرآن کریم چگونه می‌تواند ملاک جامع و موجهی برای اعتبارسنجی گزاره‌های اعتقادی فراهم آورد. این مقاله با رویکردی توصیفی تحلیلی، نشان می‌دهد حل این مسئله در گرو تبیین منسجم سه مؤلفه بنیادین است: واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی، ارزش معرفتی باورهای دینی و منطق توجیه معرفت اعتقادی. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که قرآن کریم، افزون بر تأکید بر واقع‌گرایی معرفتی و امکان شناخت نفس‌الامر، مراتب معرفت را نظام‌مند ارزش‌گذاری کرده و با هدایت عقل برهانی، ساختاری مبنی‌گرایانه برای توجیه معرفت دینی ارائه می‌دهد. بر این اساس، قرآن می‌تواند چارچوبی عقلانی و منسجم برای دفاع از اعتبار معرفت اعتقادی فراهم آورد و بدیلی موجه در برابر جزم‌اندیشی و نسبی‌گرایی معرفتی عرضه کند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۰۴/۲۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۴/۲۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۷/۰۲

واژگان کلیدی:

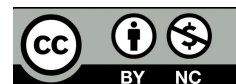
مرجعیت علمی قرآن کریم،
اعتبارشناسی، واقع‌گرایی،
گزاره‌های اعتقادی.

استناد: ترخان، قاسم؛ شیرین کار، زینب خاتون (۱۴۰۵). مرجعیت علمی قرآن در اعتبارشناسی گزاره‌های اعتقادی، ذهن، ۲۷ (۳)، ۳۰-۵.

<https://doi.org/10.22034/zehn.2026.2084843.2187>

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی © نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/zehn.2026.2084843.2187>

مقدمه

تحولات معرفت‌شناختی معاصر، به‌ویژه گسترش رویکردهای نسبی‌انگارانه و ضدواقع‌گرا در الهیات، مسئله اعتبار گزاره‌های اعتقادی را به یکی از چالش‌های محوری علم کلام بدل کرده است. در این فضا، صرف انتساب یک گزاره به دین یا انسجام درونی آن با مجموعه‌ای از باورها، تضمین‌کننده حجیت و ارزش معرفتی تلقی نمی‌شود، بلکه پرسش اساسی آن است که گزاره‌های اعتقادی بر چه مبنایی می‌توانند مدعی صدق، ارزش و حجیت معرفتی باشند. این مسئله، مستقیماً به امکان یا امتناع معرفت واقع‌نما در حوزه اعتقادات بازمی‌گردد.

اگرچه آثار متعددی به واقع‌گرایی دینی، ارزش معرفت یا نسبت دین و معرفت دینی پرداخته‌اند، اما بررسی یکپارچه این سه مؤلفه در چارچوب مرجعیت علمی قرآن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این‌رو مقاله حاضر بر همین اساس در سه بخش سامان یافته است: بخش نخست به تبیین واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی و مبنای قرآنی آن می‌پردازد؛ بخش دوم معیارهای قرآنی ارزش معرفت و مراتب شناخت اعتقادی را بررسی می‌کند و بخش سوم با نقد انسجام‌گرایی و دفاع از مبنای عقل‌محور، ساختار توجیه معرفت اعتقادی را در چارچوب مرجعیت علمی قرآن تحلیل می‌نماید. نتیجه این تحلیل نشان خواهد داد که علم کلام اسلامی، در پرتو مرجعیت قرآن، می‌تواند به دانشی معتبر، معقول و هدایت‌بخش بدل شود.

۱. واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی در پرتو مرجعیت علمی قرآن

اعتبارسنجی گزاره‌های اعتقادی، در گام نخست، متوقف بر پذیرش اصل واقع‌گرایی و عبور از سفسطه است؛ زیرا انکار اصل واقعیت، حتی ادعاهای خود منکر را نیز بی‌پایه می‌کند و به لوازم نظری و عملی ناسازگار می‌انجامد (دوستان، ۱۴۰۲، ص ۳۹). از آنجاکه داوری درباره صدق، ارزش و حجیت یک گزاره تنها در صورتی معنادار خواهد بود که آن گزاره ناظر به واقعیتی مستقل از ذهن تلقی شود، ابتدا واقع‌گرایی بحث می‌شود.

۱-۱. مبانی نظری واقع‌گرایی در علم کلام

علم کلام، به‌مثابه دانشی که گزاره‌های آن مدعی حکایت از خدا، صفات الهی، نبوت و معاد است، ذاتاً بر پیش‌فرض واقع‌نمایی استوار است؛ بدین معنا که محتوای گزاره‌های اعتقادی صرفاً بازتاب حالات ذهنی یا قراردادهای زبانی نیست، بلکه ناظر به نفس‌الامر و واقعیتی عینی اعم از مادی و فرامادی است؛ از این‌رو گزاره‌های اعتقادی، در مقام حکایت از واقعیتی نفس‌الامری طرح می‌شوند

و صدق و کذب آن‌ها تابع نسبتشان با آن واقع است. بر این اساس، کلام اسلامی دانشی صرفاً تفسیری یا نمادین نیست، بلکه دانشی معرفت‌بخش است که موضوع آن، اموری حقیقی و مستقل از ذهن انسان است و امکان داوری عقلانی درباره گزاره‌های اعتقادی، پیش‌فرض ضروری این دانش به‌شمار می‌آید.

واقع‌گرایی، با توجه به تنوع مراتب واقع، در سطوح گوناگون قابل تحلیل است. واقع‌گرایی هستی‌شناختی ناظر به پذیرش وجود واقعیت مستقل از ذهن است؛ واقع‌گرایی معرفت‌شناختی، امکان شناخت این واقعیت را تثبیت می‌کند و واقع‌گرایی روش‌شناختی، به اعتبار روش‌هایی می‌پردازد که کشف این واقعیت را ممکن می‌سازند. این سطوح نه در عرض، بلکه در طول یکدیگر قرار دارند و انکار هر یک، به فروپاشی امکان معرفت معتبر در علم کلام می‌انجامد (علی‌تبار، ۱۴۰۲، ص ۲۵۳). واقع‌گرایی در علم کلام در دو سطح زبان دین و معرفت دینی قابل تحلیل است.

۱۱

ذهن

مرجعیت علمی قرآن در اعتبارشناسی گزاره‌های اعتقادی

واقع‌گرایی در سطح زبان دین، به معنای شناختاری بودن زبان قرآن است؛ بدین معنا که آیات قرآن، به‌ویژه در حوزه اعتقادات، در مقام بیان گزاره‌هایی‌اند که قابلیت صدق و کذب دارند. قرآن برای انتقال معانی عمیق، از ابزارهایی چون تمثیل، استعاره و تشبیه بهره می‌گیرد. این ابزارها در خدمت تفهیم واقع‌اند. تمثیل و تشبیه، شیوه انتقال حقیقت‌اند، نه نفی آن. از این‌رو تفسیر غیرشناختاری مطلق از زبان قرآن، با غایت هدایت‌گرانه وحی و دعوت مکرر آن به تعقل و تفکر ناسازگار است.

در سطح معرفت دینی نیز واقع‌گرایی بدین معناست که فهم انسان از گزاره‌های اعتقادی، ناظر به کشف واقع است، نه صرف ساخت معنا یا تولید تجربه ذهنی. هرچند فهم بشری خطاپذیر است، اما این خطاپذیری به معنای انکار امکان انطباق معرفت با واقع نیست. علم کلام، در چارچوب این واقع‌گرایی، میان «واقع دین» و «فهم دین» تفکیک می‌کند و با پذیرش امکان خطا در فهم، همچنان بر وجود واقعیت واحد و قابل کشف تأکید می‌ورزد. در مقابل، رویکردهای ضدواقع‌گرا یا اصل واقعیت بیرونی را انکار می‌کنند یا معرفت دینی را صرف ابزار، قرارداد یا محصول انسجام درونی باورها می‌دانند. پیامد چنین نگرشی، تضعیف معیار صدق و فروکاستن گزاره‌های اعتقادی به پندارهایی غیرقابل داوری معرفتی است؛ رویکردی که در نهایت، علم کلام را از درون تهی می‌سازد و آن را به ساحت ذهن فرومی‌کاهد (رک: جمعی از محققان، ۱۳۹۳). در این میان دو گرایش افراطی و تفریطی نیز شکل گرفته است.

ظاهرگرایی افراطی با پذیرش بی‌چون‌وچرای متشابهات و مرکزیت‌دادن به ظواهر، قرآن را تبیان

همه چیز به معنای مطلق می‌گیرند و عقل را صرفاً ابزار معرفت می‌شمارند؛ یعنی امکان تحلیل واقع‌محور را تضعیف می‌کند (دادجو، ۱۴۰۲، ص ۳۱۸-۳۲۴). رویکرد غیرشناختاری یا نمادین‌انگار با فروکاست زبان دین به بیان عاطفی یا اسطوره‌ای، اساس داوری معرفتی را از میان می‌برد. هر دو گرایش، به نحوی از واقع‌گرایی فاصله می‌گیرند؛ اولی با تعطیل عقل و دومی با نفی واقع‌نمایی گزاره‌ها.

در مقابل، رویکرد عقل‌گرایانه در کلام اسلامی، با پذیرش حجیت عقل و ارجاع متشابهات به محکومات، واقع‌گرایی را در هر دو سطح زبان و معرفت حفظ می‌کند و قرآن را «تبیانِ هر چیز»، به معنای هدایت عقل و تصحیح مسیر فهم می‌داند نه جانشینی عقل و تجربه. بدین‌سان، واقع‌گرایی اعتقادی، با عقلانیت و مرجعیت وحیانی قرآن سازگار است.

۱-۲. واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی قرآن

یکی از بنیادی‌ترین مسائل در تبیین مرجعیت علمی قرآن برای علم کلام، تعیین سنخ گزاره‌های اعتقادی قرآن از حیث ناظر بودن به واقع است. این مسئله از آن‌رو اهمیت دارد که علم کلام، به مثابه دانشی ناظر به تبیین و دفاع عقلانی از باورهای دینی، تنها در صورتی معنا و اعتبار معرفتی خواهد داشت که موضوع آن، یعنی گزاره‌های اعتقادی، واجد قابلیت صدق و کذب و حکایت‌گر نفس‌الامر باشند. گزاره‌های اعتقادی قرآن، به لحاظ منطقی و معرفت‌شناختی، از سنخ گزاره‌های خبری ناظر به واقع‌اند و به همین جهت، قابلیت صدق و کذب دارند.

گزاره‌های اعتقادی قرآن، از سنخ گزاره‌های خبری‌اند که در مقام بیان «هست‌ها» سخن می‌گویند و هرگونه «باید و نباید» دینی بر این هست‌ها مبتنا دارد. از این‌رو نفی واقع‌نمایی زبان قرآن، به فروپاشی نظام الزام دینی می‌انجامد. از لوازم دیگر این واقع‌نمایی، دعوت مستمر قرآن به تفکر، تعقل و تدبر است. طرح پرسش‌های بنیادین (الرحمن، ۱۳)، ارجاع هم‌زمان به آفاق و انفس (ذاریات، ۲۰ و ۲۱) و خطاب مستقیم خداوند به انسان، نشان می‌دهد که قرآن در مقام تحریک عقل و فطرت برای کشف واقع است، نه القای تخیلات شاعرانه. این دعوت‌ها تنها زمانی معنا دارند که متعلق آن‌ها واقع‌نما و قابل شناخت باشد. اگر گزاره‌های اعتقادی قرآن صرفاً نمادین یا غیرشناختاری بودند، فراخوان به تعقل و احتجاج عقلی، لغو و بی‌وجه می‌شد (صادقی، ۱۳۹۱، ص ۲۱۱-۲۱۲).

قرآن کریم با طرح گزاره‌های هستی‌شناختی، خداشناختی، انسان‌شناختی و معادشناختی، تصویری واقع‌نما از جهان، انسان و غایت حیات ارائه می‌دهد. خالقیت خداوند، فاعلیت حکیمانه

او، دوساحتی بودن انسان، اختیار و مسئولیت اخلاقی و تحقق عینی معاد، همگی به صورت اخبار از واقع عرضه شده‌اند. در کنار این گزاره‌های حقیقی، قرآن مجموعه‌ای از گزاره‌های اعتباری را نیز طرح می‌کند، اما این اعتباریات بر نیازهای واقعی انسان و مصالح و مفاسد نفس‌الامری مبتنی‌اند و از جهان‌بینی توحیدی سرچشمه می‌گیرند.

گزاره‌های قرآنی در حوزه خداشناسی، به صراحت از سنخ گزاره‌های خبری ناظر به واقع خارجی‌اند و مدعی وجود عینی و مستقل متعلق خود هستند. آیاتی مانند «ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» (غافر، ۶۲)، ناظر به واقعیتی متعالی‌اند که به لحاظ منطقی، صدق یا کذب آن‌ها قابل ارزیابی است. افزون بر این، قرآن در آیات احتجاجی، همچون «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (انبیاء، ۲۲)، مخاطب را به داوری عقلانی درباره پیامدهای فرض مقابل فرامی‌خواند و این تنها در صورتی معنادار است که گزاره ناظر به واقع باشد. ساختار استدلالی این آیات نشان می‌دهد که توحید قرآنی نه یک انگاره ذهنی یا اعتباری، بلکه گزارشی از حقیقتی خارجی است. از این رو خداشناسی قرآنی بر گزاره‌هایی استوار است که واقعیت متعالی را حکایت می‌کنند و به عنوان مبنای تبیین عقلانی در علم کلام قابل اتکا هستند.

در انسان‌شناسی قرآنی، واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی به‌ویژه در مسئله نفس، اختیار و مسئولیت انسانی آشکار است. آیاتی مانند «ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ» (المؤمنون: ۱۴) نشان می‌دهد که قرآن برای انسان، هویتی واقعی و فراتر از بدن مادی قائل است. در این چارچوب، «نفس» متعلق افعال واقعی خداوند، همچون توفی و بقا، معرفی می‌شود. بر همین اساس، گزاره‌های مربوط به اختیار و حسابرسی انسان، مانند «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (مدثر، ۳۸)، تنها در صورتی معنا دارند که نفس و اختیار، واقعیتی عینی داشته باشند؛ بنابراین انسان‌شناسی قرآنی مبتنی بر گزاره‌هایی است که ناظر به واقع انسانی‌اند و مستقیماً در اعتقادات اثرگذارند.

برآیند این تحلیل نشان می‌دهد که نسبت قرآن و علم کلام، نسبتی معرفتی و ساختاری است؛ زیرا گزاره‌های اعتقادی قرآن، همان موضوعات بنیادین علم کلام را تشکیل می‌دهند و قرآن آن‌ها را در مقام حکایت از واقع عرضه می‌کند. برای اثبات این مدعا نگاهی به واقع‌نمایی گزاره‌های قرآن می‌تواند راهگشا باشد. قرآن در بیان مقاصد خویش از زبانی روشن، قابل فهم و شناختاری بهره می‌گیرد (ابراهیم، ۴). هرچند برای انتقال معارف عمیق از تمثیل، استعاره و تشابهات استفاده می‌کند، اما این شیوه‌ها به معنای خروج از واقع‌نمایی نیست. گروهی با مرکزیت دادن به ظاهر، به تجسیم و ظاهرگرایی گراییده‌اند و گروهی دیگر با تعمیم زبان تمثیل، کل زبان قرآن را غیرشناختاری دانسته‌اند. در برابر این دو افراط، باید پذیرفت که قرآن می‌تواند افزون بر پیام عمومی، پیام‌های

ویژه‌ای برای خواص داشته باشد و این پیام‌های ژرف، در قالب رمز یا باطن عرضه می‌شود، بی‌آن‌که از ظاهر جدا باشد؛ چنان‌که متشابهات نیز با ارجاع به محکّمات، از ابهام بیرون می‌آیند (هادوی تهرانی، همان، ص ۲۹۷-۳۰۵). در نتیجه بهره‌گیری قرآن از تمثیل و تشابه، نافی شناختاری بودن و واقع‌نمایی زبان آن نیست.

واقع‌نمایی زبان قرآن، مستلزم الزامات معرفتی و روش‌شناختی است که بدون پذیرش آن‌ها، غایت هدایت‌گرانه وحی تحقق نخواهد یافت. به‌عنوان نمونه، واقع‌نمایی زبان قرآن از جهت عقل ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا غایت وحی، هدایت انسان است و هدایت، بدون ارائه معرفت مطابق با واقع، ممکن نخواهد بود. گزاره‌های غیرواقع‌نما، نه می‌توانند مبنای ایمان آگاهانه قرار گیرند و نه قادر به جهت‌دهی پایدار به کنش انسانی‌اند. از این رو نفی واقع‌نمایی زبان قرآن، به نقض حکمت الهی و لغویت ارسال رسل می‌انجامد (حج، ۵؛ بقره، ۲۳).

در معرفت دینی، گزاره‌های توصیفی و اخباری (مانند تاریخ، کلام و فلسفه) و گزاره‌های توصیه‌ای، ارزشی و انشایی (مانند اخلاق، فقه و تربیت) بر واقع تکیه دارند (علی‌تبار، ۱۳۹۲، ص ۱۲۹). گزاره‌های برگرفته از قرآن نیز با وجود تنوع در سنخ و کارکرد، همگی به‌نحوی با «واقع» پیوند دارند و همین پیوند، مبنای ارزش معرفتی معرفت دینی در علم کلام است. گزاره‌های توصیفی قرآن، مانند گزارش‌های مربوط به خلقت، بعثت و قصص انبیا، از سنخ قضایای خبری‌اند و ناظر به واقعیات تکوینی و تاریخی هستند؛ از این رو قابلیت صدق و کذب دارند و ارزش معرفتی آن‌ها منوط به انطباق با واقع است. قرآن نیز با تعبیری چون «حق»، «صدق» و «یقین» بر این واقع‌نمایی تصریح می‌کند.

در کنار این گزاره‌ها، گزاره‌های تجویزی و هنجاری قرآن، هرچند صورت انشایی دارند، اما از حیث مبنا بر مصالح و مفاسد نفس‌الامری استوارند و ارشاد به واقعیات حسن و قبح افعال به‌شمار می‌آیند. همچنین گزاره‌های اعتباری قرآن، مانند احکام وضعی، قواعد حقوقی و اجتماعی، هرچند در قلمرو اعتبار قرار می‌گیرند، اما مبتنی بر ساختار تکوینی انسان و جامعه‌اند و از این رو صرف قراردادهای دل‌بخواهی محسوب نمی‌شوند. گزاره‌های ارزشی قرآن، نظیر وعد و وعیدها و مدح و ذم‌های اعتقادی نیز بر مصالح واقعی روح و ساختار وجودی انسان استوارند و از این حیث، واجد نوعی واقع‌نمایی خاص‌اند.

واقع‌نمایی زبان قرآن تنها به توصیف واقع موجود محدود نمی‌شود، بلکه ناظر به تبیین «واقع مطلوب» نیز هست. آموزه‌هایی چون حیات طیبه (نحل، ۹۷)، عدالت الهی و غایت‌مندی آفرینش، ناظر به واقعیتی‌اند که انسان باید در مسیر تحقق آن حرکت کند. بدین‌سان حتی گزاره‌های

هنجاری و اعتباری قرآن نیز بر بستری از واقعیت نفس‌الامری استوارند و از این حیث، واجد نوعی واقع‌نمایی‌اند (علی‌تبار، ۱۴۰۲، ص ۲۷۲-۲۷۴). برآیند این تحلیل آن است که قرآن نظامی معرفتی واقع‌گرایانه عرضه می‌کند و از این طریق، نقش فعالی در ارتقای ارزش معرفت در علم کلام ایفا می‌نماید (رجبی، ۱۳۸۳، ص ۲۹۹).

برای تبیین روشمند این مدعا، می‌توان ادله را در دو دسته درون‌دینی و برون‌دینی سامان داد تا قصد قرآن در واقع‌نمایی آموزه‌هایی چون خدا، آخرت و آثار درونی باور دینی روشن شود.

۱-۲-۱. ادله برون‌دینی واقع‌نمایی گزاره‌های قرآنی

نخستین دلیل برون‌دینی بر واقع‌نمایی گزاره‌های قرآنی، سیره عقلا در فهم قضایای خبری است. براساس این سیره، اصل اولیه آن است که متکلم در مقام حکایت از واقع سخن می‌گوید و گفتار او واجد قابلیت صدق و کذب است، مگر آن‌که قرینه‌ای برخلاف آن وجود داشته باشد. از آنجا که خداوند حکیم و عاقل‌ترین عاقلان است، عدول از این قاعده عقلایی در کلام او معقول نخواهد بود. افزون بر این، قرآن صراحتاً سخن خویش را از شعر، اسطوره و خیال‌پردازی نفی کرده و با تعبیری چون «حق» و «صدق» بر واقع‌نمایی گزاره‌های خود تأکید می‌ورزد.^۱ خداوند در آیه ۶۹ سوره یس می‌فرماید: «وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ؛ و ما به او شعر نیاموختیم و سزاوار او هم نیست، آنچه او می‌خواند چیزی جز مایه یادآوری و قرآنی آشکار و روشنگر نیست». تبیین آیه نشان می‌دهد که خداوند هرگونه کارکرد صرفاً تخیلی، نمادین و غیرواقعی که خصلت شعر است را از ساحت قرآن سلب نموده و صفت «مبین» و «ذکر» بودن را که ملازم با بیان حقایق و واقعیات عینی است، برای آن اثبات می‌کند.

دلیل دوم، نقش معجزه در اثبات حقانیت دعوت پیامبران است. فلسفه معجزه آن است که محتوای دعوت پیامبر به‌عنوان امری واقعی و جدی تلقی شود و تردید مخاطبان نسبت به صدق ادعا برطرف گردد. قرآن کریم به‌عنوان معجزه جاویدان پیامبراکرم، در مقام بیان واقعیت‌ها و ارائه راه‌های وصول به اهداف واقعی انسان نازل شده است؛ ازاین‌رو گزاره‌های آن عمدتاً از سنخ قضایای حقیقیه و فراگیر بوده و بر واقع استوارند. مانند آیه اول سوره انعام که می‌فرماید: «لَا نُذِرْكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ؛ تا شما و تمام کسانی را که این قرآن به آن‌ها می‌رسد، بیم دهم»؛ انذار و بیم‌دادن، تنها در صورتی معنا دارد، عقلایی و اثرگذار است که محتوای پیام، بیانگر واقعیاتی قطعی مانند مبدأ، معاد و عواقب تکوینی اعمال باشد و نه گزاره‌هایی استعاری. همچنین با تعبیر «وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ»

۱. «إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ؛ بی‌تردید همین است داستان حق» آل‌عمران: ۶۲.

(قلم، ۵۲) گستره جهانی و فراگیر را تصریح می‌کند که خود نشان‌دهنده حقیقی و فرازمانی بودن گزاره‌های قرآنی است (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۸-۲۹۹).

۱-۲-۲. شواهد درون‌دینی واقع‌نمایی گزاره‌های قرآنی

یکی از معتبرترین راه‌های کشف قصد واقع‌نمایی متکلم، مراجعه به شواهد درونی گفتار اوست. بررسی ساختار درونی قرآن نشان می‌دهد که این کتاب آگاهانه در مقام بیان حقایق واقعی سخن می‌گوید و مخاطب را به مواجهه‌ای شناختاری با گزاره‌های خود فرامی‌خواند.

دعوت گسترده قرآن به تعقل، تفکر و تدبر، کاربرد واژگانی چون علم و عقل، آیات تحدی (بقره، ۲۳)، ارزش‌گذاری مراتب ایمان (نساء، ۱۳۶)، نفی شک و ظن، تأکید مکرر بر «حق» و «صدق» و نظام وعد و وعید، همگی قرائنی‌اند که دلالت بر واقع‌نمایی زبان قرآن دارند. وعده و وعید، ذاتاً متضمن انتظار تحقق خارجی‌اند و اگر ناظر به واقع نباشند، شائبه اغواگری لازم می‌آید که با حکمت الهی ناسازگار است (علی‌تبار، ۱۳۹۲، ص ۱۴۹-۱۵۸).

برآیند شواهد درون‌دینی و برون‌دینی آن است که اصل در فهم قرآن، فهم شناختاری و واقع‌گرایانه است (ساجدی، ۱۳۸۱، ش ۲۵). حتی بهره‌گیری قرآن از استعاره و تمثیل نیز در خدمت انتقال حقیقت است، نه جایگزین آن. براساس رویکرد مطلوب واقع‌گرایی هستی‌شناختی، واقع منحصر به امور مادی نیست و ذهن و اعتبار نیز مراتبی از واقع به‌شمار می‌آیند؛ نگاهی که قرآن با آن، واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی خود را تثبیت می‌کند (علی‌تبار، ۱۴۰۲، ص ۲۶۱).

۲. قرآن و ارزش و حجیت معرفتی گزاره‌های اعتقادی

پس از تبیین واقع‌نمایی گزاره‌های قرآنی، مسئله اساسی در علم کلام به مرحله‌ای فراتر منتقل می‌شود و آن، چگونگی ارزش‌گذاری و تعیین حجیت معرفتی گزاره‌های اعتقادی است. صرف واقع‌نمابودن گزاره‌ها، تضمین‌کننده اعتبار معرفتی آن‌ها نیست، بلکه باید روشن شود که قرآن کریم بر چه اساسی میان مراتب مختلف معرفت دینی داوری می‌کند و کدام سنخ از باورها را واجد حجیت می‌داند. ازاین‌رو بحث از ارزش معرفتی، ضلع دوم مسئله مقاله را تشکیل می‌دهد و ناظر به این پرسش است که قرآن چگونه مراتب شناخت را ارزیابی و گزاره‌های اعتقادی را از حیث اعتبار تفکیک می‌کند.

۲-۱. مبنای قرآنی ارزش معرفتی گزاره‌ها

ارزش معرفتی گزاره‌ها در اندیشه اسلامی، برپایه تمایز میان جهان ذهن و جهان خارج و امکان

سنجش نسبت میان آن دو استوار است. معرفت، زمانی معتبر تلقی می‌شود که با واقع و نفس‌الامر مطابقت داشته باشد (دهباشی، ۱۳۷۳، ش ۸). بر این اساس، نظریه مطابقت به‌عنوان مبنای تبیین صدق و کذب و ارزش معرفتی قضایا پذیرفته شده و متکلمان مسلمان، معرفت حقیقی را «یقین مطابق با واقع» دانسته‌اند؛ در این چارچوب، واقع منحصر به عالم مادی نیست، بلکه مراتب مختلفی دارد و ذهن نیز مرتبه‌ای از مراتب واقع به‌شمار می‌آید. مفهوم «نفس‌الامر» ناظر به ظرف ثبوت عقلی محکیات است و نشان می‌دهد که ارزش معرفتی گزاره‌ها در انطباق آن‌ها با واقع مناسب خود معنا می‌یابد. علم کلام نیز، به‌مثابه دانشی ناظر به گزاره‌های اعتقادی، تنها در صورتی واجد اعتبار است که گزاره‌های آن کاشف از نفس‌الامر باشند.^۱ قرآن کریم با توصیف کلام الهی به «صدق» و معرفی خداوند به‌عنوان «اصدق گویندگان» (نساء، ۸۷)، بر شناختاری و واقع‌نمایانه‌بودن گزاره‌های وحیانی تأکید می‌کند و بدین‌سان نظریه مطابقت را به‌عنوان مبنای ارزش معرفتی تثبیت می‌نماید (طبرسی، ج ۶، ۱۳۷۲، ص ۴۲۰).

پس از آن‌که نشان داده شد قرآن کریم گزاره‌های اعتقادی را در مقام حکایت از واقع عرضه می‌کند، پرسش اصلی ناظر به معیار تشخیص میزان این واقع‌نمایی و تمیز صواب از خطا شکل می‌گیرد (سبزواری، ج ۲، ۱۳۶۹، ص ۱۲۳). در سنت فلسفی و کلام اسلامی، پاسخ به این پرسش با نظریه مطابقت تبیین شده است. فیلسوفانی چون علامه طباطبایی در اصول فلسفه و روش رئالیسم و حکیم سبزواری در مباحث اصالت وجود، مطابقت وجود ذهنی با واقع خارجی را ملاک حقیقت و معیار ارزش معرفت دانسته‌اند و بر این اساس، معرفت معتبر را ناظر به نفس‌الامر دانسته‌اند.

بر مبنای نظریه مطابقت، معیار حجیت گزاره‌های توصیفی، صدق یا کذب آن‌هاست؛ بدین معنا که گزاره زمانی صادق است که با واقع و نفس‌الامر مطابق باشد. این نظریه از مشهورترین و ریشه‌دارترین دیدگاه‌ها در باب صدق است و در حکمت متعالیه نیز جایگاهی محوری دارد؛ چنان‌که ملاصدرا اساساً گزاره نامطابق با واقع را علم نمی‌داند و آن را در قلمرو جهل قرار می‌دهد (صدرالدین، ج ۶، ۱۹۸۱ م، ص ۲۵۷). در این تلقی، صدق و حقیقت چیزی جز همخوانی ذهن با عین نیست و باور یا اعتقاد تنها در صورتی واجد ارزش معرفتی است که کاشف از واقع باشد (خسروپناه، ۱۴۰۱، ص ۳۳۱).

قرآن کریم نیز همین معیار را برای اعتبار گزاره‌های خبری، به‌ویژه گزاره‌های اعتقادی، تثبیت

۱. «حق للقول المطابق للمخبر عنه إذا طابق القول ويقال حق للموجود الحاصل بالفعل ويقال حق للموجود الذي لا سبيل للبطلان إليه» (سبزواری، ج ۲، ۱۳۶۹، ص ۹۸-۹۹).

می‌کند. آیه نخست سوره منافقون،^۱ به روشنی میان مطابقت خبر با واقع خارجی و مطابقت خبر با باور گوینده تفکیک می‌نهد و از این طریق، دو سطح متفاوت از صدق را نشان می‌دهد. شهادت منافقان به رسالت پیامبر، از حیث محتوای خبری مطابق واقع و صادق است، اما از آنجا که با باور درونی آنان سازگار نیست، از حیث مخبری کذب تلقی می‌شود (مکارم شیرازی، ج ۲۴، ۱۳۷۱، ص ۱۴۸ و ۱۴۹). این تفکیک نشان می‌دهد که قرآن، هم به صدق خبری (مطابقت با واقع) و هم به صدق مخبری (مطابقت با باور گوینده) توجه دارد، اما در ارزیابی معرفت، محور اصلی را بر صدق خبری و واقع‌نمایی قرار می‌دهد. صدق اخلاقی وصف گوینده است و ناظر به صداقت درونی اوست، حتی اگر سخنش مطابق واقع نباشد؛ درحالی که صدق منطقی یا معرفت‌شناختی وصف گزاره است (یزدی، ص ۵۴) و به مطابقت آن با واقع خارجی مربوط می‌شود. قرآن در داوری‌های خود، هر دو سطح را لحاظ می‌کند: گاه گوینده‌ای را به سبب فقدان باور صادق، دروغگو می‌نامد (کهف، ۵)، هر چند سخنش فی‌نفسه مطابق واقع باشد و گاه صاحبان باورهای باطل را به دلیل فقدان آگاهی از واقع، نکوهش می‌کند، بی‌آن‌که الزاماً آنان را به دروغگویی اخلاقی متهم سازد. این امر نشان می‌دهد که صدق و کذب در قرآن، افزون بر بُعد اخلاقی، واجد معیارهای دقیق معرفت‌شناختی است.

از سوی دیگر، نظام اعتبارسنجی قرآن به مطابقت صرف گزاره با واقع بسنده نمی‌کند، بلکه مصالح و مفاسد واقعی و آثار وجودی باورها را نیز در نظر می‌گیرد. گزاره‌های توصیفی قرآن بر بستر یک جهان‌بینی توحیدی شکل می‌گیرند. چنان‌که در آیه ۲۶ سوره رعد^۲ واقعیت تکوینی وابستگی توسعه و تنگی رزق به اراده الهی بیان می‌شود تا زیربنای معرفتی مخاطب براساس توحید افعالی شکل گیرد. سایر گزاره‌های انشایی و هنجاری قرآن، بر پایه همان واقعیت‌های توحیدی بنا می‌شوند؛ مانند آیاتی در سوره انعام که ابتدا، گزاره توصیفی و ناظر به واقع درباره خالقیت و ربوبیت خداوند نسبت به نعمات مادی مطرح می‌شود (بعد نظری) و بلافاصله برپایه اثبات همین واقعیت، دستورات انشایی و هنجاری نظیر جواز استفاده از نعمات، لزوم پرداخت حق نیازمندان و پرهیز از اسراف صادر می‌گردد (بعد عملی).^۳ بدین معنا اعتبار معرفتی گزاره‌های اعتقادی تنها در سطح

۱. «إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ؛ هنگامی که منافقان نزد تو بیایند، می‌گویند گواهی می‌دهیم که تو حتماً فرستاده خدایی و خدا می‌داند که تو فرستاده اوئی و هم خدا گواهی می‌دهد که همانا منافقان دروغگویند (و برخلاف اعتقاد خود گواهی می‌دهند)» (منافقون، ۱).

۲. «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ؛ خداست که روزی را برای هر که بخواهد وسعت می‌بخشد و یا تنگ می‌گرداند» (رعد، ۲۶).

۳. «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ

نظری متوقف نمی‌ماند، بلکه با حکمت عملی و جهت‌دهی به حیات انسانی پیوند می‌خورد (علی‌تبار، ۱۴۰۲، ص ۲۸۳-۲۸۴).

۲-۲. مراتب معرفت از منظر قرآن کریم

یکی از ویژگی‌های ممتاز نظام معرفتی قرآن، ارزش‌گذاری تفصیلی مراتب شناخت است. قرآن، معرفت را امری یک‌دست تلقی نمی‌کند، بلکه میان یقین، ظن و شک تمایز نهادی قائل است و هر یک را از حیث حجیت و ارزش معرفتی داوری می‌کند. این رویکرد نشان‌دهنده آن است که مرجعیت علمی قرآن، صرفاً ناظر به محتوا نیست، بلکه شامل ارزیابی سطح و کیفیت معرفت نیز می‌شود.

۲-۲-۱. یقین

در قرآن، یقین عالی‌ترین مرتبه شناخت و علمی ثابت و آرامش‌بخش است که هیچ‌گونه تردیدی را برنمی‌تابد. قرآن با ترسیم مراتب یقین از علم‌الیقین تا عین‌الیقین و حق‌الیقین، ایمان مبتنی بر علم و یقین را ارزشمندترین نوع ایمان می‌داند. علم در این منظومه، اعتقاد جزمی مستند به حجت است (مصطفوی، ج ۱۴، ص ۵۲) و تقلید کورکورانه و تعصب بی‌پایه به شدت نکوهش شده است (نمل، ۱۴).

۲-۲-۲. ظن

ظن در لغت «خِلَافُ الْيَقِينِ» (فیومی، ۱۴۱۴ ق، ص ۳۸۶) و در اصطلاح قرآنی، جز در موارد معدود (بقره، ۴۶)، ناظر به ظن غیرمعتبر، یعنی گمانی فاقد دلیل و کاشفیت تام از واقع است؛ ازاین‌رو قرآن پیروی از چنین ظنی را در حوزه اعتقادات مردود می‌شمارد.^۱ در مقابل، ظن معتبر که

مُتَشَابِهٍ كُلُّوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ؛ و اوست که باغ‌هایی بر روی داریست و بدون داریست و درخت خرما و زراعت با حاصل گوناگون و زیتون و انار شبیه به هم و غیرشبیبه به هم را بیافرید، از میوه و محصول آن‌ها هنگامی که به ثمر نشست بخورید و حق آن را در روز دروکردن آن‌ها بدهید و اسراف نکنید، که همانا خدا اسراف‌کنندگان را دوست ندارد» (انعام، ۱۴۱).

۱. «وَإِنْ تَطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ؛ و اگر از بیشتر مردم روی زمین (در امور دینی) پیروی کنی تو را از راه خدا گمراه می‌کنند؛ آن‌ها جز از ظن و گمان پیروی نمی‌کنند و جز این نیستند که به تخمین می‌پردازند» (انعام، ۱۱۶)؛ «إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ؛ آنان جز از ظن و گمان و هواهای نفسانی پیروی نمی‌کنند» (نجم، ۲۳) و «إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً» (یونس، ۳۶؛ نجم، ۲۸).

بر دلیل شرعی یا عقلی استوار است، در قلمروهای خاص خود دارای حجیت است و این آیات ناظر به آن نیست. از آنجا که معرفت اعتقادی باید بر علم و یقین استوار باشد، قرآن انسان را از پیروی بی دلیل از گمان باز می دارد^۱ و او را به ارتقای معرفت ظنی به یقین از طریق برهان عقلی و هدایت و حیانی فرامی خواند.^۲

۲-۳. شک

شک در لغت، تردد بین دو احتمال است (فیومی، همان، ص ۳۲۰) و در قرآن، عمدتاً با بار معنایی منفی به کار رفته و به عنوان مانعی در مسیر معرفت معرفی شده است. هرچند در مواردی محدود، شک به صورت خنثی یا آموزشی مطرح می شود (یونس، ۹۴)، اما در مجموع، شک نقیض یقین و نشانه فقدان ثبات معرفتی است (شوری، ۱۴). از این رو قرآن شک را وضعیتی گذرا می داند که نباید مبنای باور دینی قرار گیرد، بلکه انسان را به عبور از آن از طریق تحصیل علم (اسراء، ۳۶)، اقامه برهان (بقره، ۱۱۱) و تدبیر در آیات الهی فرامی خواند.^۳

۲-۳. معیارهای معرف حجیت و ارزش معرفتی در علم کلام

همان طور که روشن شد، معیار بنیادین در ارزیابی حجیت و ارزش معرفتی گزاره های اعتقادی، میزان انطباق آن ها با نفس الامر دین است. از آنجا که معارف دینی ناظر به واقع اند، ارزش معرفتی گزاره های اعتقادی نه صرف انتساب آن ها به دین، بلکه درجه مطابقتشان با «حق» را نشان می دهد. از همین نقطه است که مرز میان رئالیسم، ایدئالیسم و شکاکیت ترسیم می شود؛ زیرا مسئله ارزش و اعتبار معرفت، تعیین کننده امکان یا امتناع معرفت واقع نماست (طباطبایی، ج ۱-۳، ص ۱۰۱). بر این اساس علم کلام تنها در صورتی می تواند دانشی معرفت بخش تلقی شود که گزاره های آن، کاشف از واقع و قابل داوری بر پایه معیارهای عقلانی و وحیانی باشند. در باب میزان انطباق معرفت دینی با خود دین، سه رویکرد کلان قابل تفکیک است: رویکرد افراطی (رئالیسم خام)، رویکرد تقریپی (نسبی انگاری و ایدئالیسم معرفتی) و رویکرد میانه که می توان آن را رئالیسم

۱. «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ؛ و چیزی را که بدان علم نداری پیروی مکن» (اسراء، ۳۶).

۲. «هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ اگر راست می گوئید، دلیل خود را (بر این موضوع) بیاورید» (بقره، ۱۱۱؛ نمل، ۶۴).

۳. «سَرُّهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفْهَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ؛ به زودی نشانه های خود را در اطراف جهان و در درون جانیشان به آن ها نشان می دهیم تا برای آنان آشکار گردد که او حق است» (فصلت، ۵۳).

خطاپذیر یا انطباق حداکثری^۱ نامید.

۲-۳-۱. رویکرد افراطی یا رئالیسم خام

رویکرد افراطی یا رئالیسم خام، گزاره‌های اعتقادی را به‌عنوان معرفت دینی ارزشمند و منطبق با حاقّ دین در این دیدگاه، گزاره‌های اعتقادی به‌ویژه آنچه مستند به نقل است، به‌صورت مطلق، مقدس، مصون از خطا و مطابق با نفس‌الامر تلقی می‌شوند. برخی جریان‌های اخباری با تکیه انحصاری بر روایت و نفی نقش اجتهادی عقل، چنین تلقی‌ای را تقویت کرده‌اند (استرآبادی، ۱۴۲۶ ق، ص ۹۲-۹۳). در برخی تقریرهای اشعری و نیز در گرایش‌های نزدیک به آن، تکیه بر نقل تقویت می‌شود و صدق گزاره‌ها بیش از آن‌که تابع واقع باشد، تابع انطباق با منبع دینی تلقی می‌گردد (دادجو، ۱۴۰۲، ص ۳۱۸-۳۲۴). اشکال اساسی این رویکرد آن است که امکان خطا در فهم، تفاوت مراتب دلالت و نقش روش‌شناسی عقلانی را نادیده می‌گیرد و در نهایت به جمود معرفتی می‌انجامد.

۲۱

ذهن

۲-۳-۲. جریان نسبی‌انگاری

در برابر آن، رویکرد تفریطی یا نسبی‌انگاری معرفتی، با جداسازی کامل میان دین و معرفت دینی، هرگونه انطباق فهم بشری با نفس‌الامر دین را انکار می‌کند. براساس این دیدگاه، دین امری ثابت و مقدس است، اما معرفت دینی صرفاً برساخته‌ای تاریخی، انسانی و متغیر تلقی می‌شود که نمی‌تواند واجد حجیت معرفتی باشد (نصر حامد، ۱۹۹۴ م، ص ۱۹۷). اختلاف آرا و خطاپذیری فهم‌ها به‌عنوان شاهد این مدعا مطرح می‌شود. این رویکرد، هرچند به خطاپذیری فهم توجه می‌دهد، اما با نفی امکان کشف واقع، در نهایت به ایدئالیسم و نسبی‌گرایی معرفتی می‌انجامد و مبنای عقلانی علم کلام را تضعیف می‌کند.

۲-۳-۳. واقع‌گرایی شیعی؛ رئالیسم خطاپذیر

واقع‌گرایی شیعی بر انطباق حداکثری معارف دینی با واقع همراه با پذیرش خطاپذیری فهم انسانی استوار است. براساس این رویکرد، اگر کشف دین با روش عقلانی و اجتهادی صحیح انجام گیرد، بخش عمده معارف اکتسابی مطابق با حقیقت دین خواهد بود و خطاهای احتمالی، ناشی از محدودیت فهم انسان تلقی می‌شود، نه فقدان اعتبار معرفت. این دیدگاه با تمایز میان حکم واقعی

۱. از این رئالیسم می‌توان به رئالیسم اعتدالی نیز تعبیر آورد.

و حکم ظاهری، اعتبار هر دورا در جایگاه خود می‌پذیرد (علی تبار، ۱۳۸۹، ص ۶۵-۳۷).
در این چارچوب، کشف حقیقت دین منحصر به نقل نیست و عقل در کنار نقل نقش اساسی دارد. پذیرش امکان خطا به نسبی‌گرایی نمی‌انجامد، بلکه با به‌کارگیری روش درست، اکثریت معارف دینی قابل اعتماد و مطابق واقع خواهند بود.

مرجعیت قرآن در این میان، جایگاهی برتر و راهبردی دارد؛ زیرا قرآن منبع قطعی الصدور و معیار نهایی سنجش همه فهم‌های عقلی و نقلی به‌شمار می‌آید. قرآن هم عقل‌ورزی را تأیید می‌کند و هم چارچوب بهره‌گیری از سنت را سامان می‌دهد.

دیدگاه قابل دفاع در علم کلام اسلامی، رئالیسم خطاپذیر یا نظریه انطباق حداکثری است.^۱ براساس این رویکرد، معرفت دینی نه عین دین است و نه به‌کلی از آن گسسته، بلکه با به‌کارگیری روش صحیح عقلی و اجتهادی، می‌تواند در حد بالایی با واقع و حقیقت دین منطبق باشد. پذیرش امکان خطا به معنای نفی حجیت معرفت نیست، بلکه نشان‌دهنده واقع‌بینی معرفت‌شناختی است. در این چارچوب، خداوند هم حکم واقعی و هم حکم ظاهری جعل کرده و هر یک در جای خود معتبرند.

در این رویکرد، مرجعیت علمی قرآن نقشی محوری و راهبردی ایفا می‌کند. قرآن به‌عنوان منبع قطعی الصدور، هم بنیان‌گذار حجیت عقل در کلام اسلامی است، هم معیار نقد و اصلاح برداشت‌های عقل‌گریز یا عقل‌ستیز، هم الهام‌بخش ساختار اجتهادی فهم دین و هم تکمیل‌کننده معرفت‌های عقلی از طریق هدایت و تذکر. بدین‌سان، نه کلام نقلی و نه عقل مستقل از وحی به‌تنهایی برای معرفت‌بخشی کفایت می‌کنند، بلکه حجیت و ارزش معرفتی گزاره‌های اعتقادی در پیوند عقل، نقل و مرجعیت قرآنی تحقق می‌یابد.

برآیند ارزش‌گذاری قرآنی مراتب معرفت آن است که قرآن کریم به‌صراحت، شکاکیت عام و نسبی‌گرایی معرفتی را رد می‌کند. قرآن هم بر وجود واقعیت عینی مادی و فرامادی تأکید می‌ورزد و هم امکان شناخت و انتقال معرفت مطابق با واقع را می‌پذیرد. در این منظومه، عقل نه صرفاً ابزار، بلکه منبع و روش کشف واقعیت‌هاست و خطاهای شناختی، ناشی از عوامل بیرونی مانند هواپرستی، تعصب و پیروی از گمان معرفی می‌شوند.

بنابراین قرآن کریم، با تکیه بر نظریه مطابقت، ارزش معرفتی گزاره‌های اعتقادی را به میزان کاشفیت آن‌ها از واقع پیوند می‌زند و از طریق تفکیک دقیق مراتب یقین، ظن و شک، چارچوبی

۱. برخی واقع‌گرایی اعتدالی و برخی واقع‌گرایی تقریبی را برگزیده‌اند. تعبیر واقع‌گرایی اعتدالی، رایج است و تعبیر واقع‌گرایی تقریبی را آقای حسینی قلعه‌بهمن در کتاب واقع‌گرایی دینی استفاده کرده است.

منسجم برای داوری معرفتی ارائه می‌دهد. در این چارچوب، تنها معرفتی که به سطح یقین مستند به برهان ارتقایافته باشد، واجد حجیت اعتقادی است و سایر مراتب، یا فاقد اعتبارند یا صرفاً نقش گذار دارند.

۳. منطق توجیه عقلانی گزاره‌های اعتقادی در پرتو مرجعیت قرآن

توجیه معرفتی گزاره‌های اعتقادی، معیار اثباتی حجیت و رکن اساسی روش‌شناسی علم کلام است. پس از تبیین واقع‌نمایی گزاره‌های اعتقادی به مثابه شرط صدق و بررسی ارزش و حجیت معرفتی باورهای دینی در پرتو مرجعیت علمی قرآن کریم، اکنون نوبت به ضلع سوم مسئله اعتبار معرفت اعتقادی می‌رسد؛ یعنی توجیه عقلانی گزاره‌های اعتقادی. حتی در صورت پذیرش واقع‌نمایی و ارزش معرفتی، تنها زمانی گزاره‌های اعتقادی، واجد اعتبار نهایی خواهند بود که از ساختاری موجه و قابل دفاع برخوردار باشند. از این‌رو منطق توجیه در علم کلام بررسی می‌شود. با نقد الگوی انسجام‌گرایی و دفاع از مبنای عقل محور، روشن می‌شود مرجعیت علمی قرآن چگونه پشتوانه‌ای استوار برای توجیه معرفت اعتقادی فراهم می‌آورد. مبنایگرایی با اتکا به بدیهیات عقلانی و انسجام‌گرایی با تأکید بر هماهنگی درونی باورها، دو الگوی متمایز ارائه می‌دهند. انتخاب هر الگو، پیامدهای روش‌شناختی و معرفتی متفاوتی برای علم کلام در پی دارد (علی‌تبار، ۱۴۰۰، ص ۱۰۱-۱۰۵).

۳-۱. منطق انسجام‌گرایی و نقد آن

نظریه انسجام‌گرایی که غالباً به هگل منسوب دانسته می‌شود، صدق را نه در انطباق گزاره با واقع خارجی، بلکه در هماهنگی نظام‌مند گزاره با مجموعه‌ای از باورهای دیگر می‌جوید. از این‌رو صدق در این نظریه ماهیتی درون‌سیستمی دارد و ارجاع نهایی به واقع مستقل از نظام باورها منتفی تلقی می‌شود. پیامد این تلقی در باب چیستی صدق آن است که گزاره‌های اعتقادی تنها با اتکای متقابل بر یکدیگر توجیه می‌شوند و هیچ بنیان پیشینی و مستقل برای آغاز فرایند توجیه وجود ندارد؛ امری که به وابستگی دوسویه گزاره‌ها می‌انجامد (حسین‌زاده، ۱۳۹۰ الف، ص ۱۱۹-۱۲۰).

به‌عنوان نمونه، گزاره «خدا کمال مطلق است» تنها در صورتی موجه شمرده می‌شود که با گزاره‌هایی مانند «خدا موجود است» یا «خدا واجب‌الوجود است» هماهنگ باشد؛ حال آن‌که این گزاره‌های اخیر نیز خود، در توجیه‌شان به همان گزاره نخست متکی‌اند. نتیجه چنین رویکردی، شکل‌گیری وابستگی متقابل و استلزام دوسویه میان گزاره‌هاست که نهایتاً به دور در توجیه می‌انجامد.

نکته‌ای که در اینجا باید با دقت تفکیک شود آن است که انسجام، اعم از سازگاری صرف نیست. ممکن است دو گزاره با یکدیگر ناسازگار نباشند، اما همچنان فاقد انسجام نظام‌مند باشند (علی تبار، ۱۳۹۲، ص ۲۳۱-۲۴۲). باین حال انسجام‌گرایان معاصر، هماهنگی درونی گزاره‌ها را نه صرفاً وصفی از نظام معرفتی، بلکه ملاک ثبوتی صدق و معیار نهایی اثبات تلقی کرده‌اند؛ درحالی‌که انسجام، در بهترین حالت، شرط لازم برای معرفت معتبر است، نه شرط کافی و نهایی آن (رمضان علی تبار، ۱۴۰۰، ص ۱۰۲).

اشکال بنیادین دیگر انسجام‌گرایی، امکان وجود چندین نظام معرفتی کاملاً منسجم اما متعارض با یکدیگر است. تاریخ علم شاهد روشنی بر این مدعاست؛ چنان‌که هم نظام هیئت بطلمیوسی و هم نظام هیئت کپرنیکی، هر یک در زمان خود، از انسجام درونی بالایی برخوردار بودند، درحالی‌که تنها یکی از آن‌ها با واقع مطابق بود. این مثال نشان می‌دهد که انسجام درونی، به تنهایی نمی‌تواند معیار قطعی صدق باشد و بدون ارجاع به واقع، راهی برای ترجیح میان نظام‌های رقیب فراهم نمی‌کند (حسین‌زاده، ۱۳۹۰ الف، ص ۱۲۱-۱۲۳).

در مقابل، قرآن کریم با تأکید مکرر بر واقع‌نمایی گزاره‌های خود و دعوت به تعقل، تدبر و برهان، معیاری فراتر از سازگاری درونی ارائه می‌دهد. مرجعیت علمی قرآن، به‌عنوان منبعی الهی و مصون از خطا، می‌تواند بنیانی استوار برای توجیه گزاره‌های اعتقادی فراهم آورد؛ بنیانی که هم انسجام نظام‌مند را اقتضا می‌کند و هم مطابقت با واقع را تضمین می‌نماید. اتکای صرف به انسجام، بدون این معیار و حیانی، در نهایت به نسبی‌گرایی معرفتی و تکثر ناموجه نظام‌های اعتقادی می‌انجامد.

۲-۳. منطق مبنایگرایی

مبنایگرایی در معیار صدق و توجیه معرفت، رویکردی ریشه‌دار در سنت‌های معرفتی اسلامی و فلسفی است که بر ارجاع گزاره‌های نظری به گزاره‌های بدیهی تکیه دارد (حسین‌زاده، ۱۳۹۰ ب، ص ۱۵۴). جمله مرکزی این دیدگاه آن است که استحکام معرفت، وابسته به استحکام پایه‌های بدیهی آن است (حسین‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۵۰۱). بر این اساس، معرفت دارای ساختاری منشوری است؛ گزاره‌های پایه در قاعده قرار می‌گیرند و گزاره‌های نظری از طریق «صعود معرفتی» بر آن‌ها بنا می‌شوند. حتی داده‌های حسی، برای نیل به یقین، نیازمند پشتیبانی عقلانی‌اند؛ زیرا حس به تنهایی مصون از خطا نیست. ازاین‌رو حکمای اسلامی تصدیق به واقعیت محسوسات را در نهایت مبتنی بر برهان عقلی می‌دانند و بدین‌سان شبکه معرفت به بدیهیات اولیه ختم می‌شود. نتیجه آن‌که گزاره‌های حسی زمانی یقین‌آور می‌شوند که در شبکه‌ای برهانی قرار گیرند و این شبکه

نیز سرانجام به بدیهیات اولیه منتهی گردد (حسین‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۵۰۲-۵۰۵).

قرآن کریم در فرایند استدلال بر باورهای بنیادین، به‌کار بست اصول بدیهی عقلانی اهتمام دارد و از این رهگذر، ساختاری مدلل و منسجم برای توجیه معرفت اعتقادی فراهم می‌آورد. برای نمونه اصل بداهت «عدم اجتماع نقیضین» در بنیان‌گذاری استدلال بر وجود واجب‌الوجود به‌کار می‌رود؛ زیرا انکار وجود مطلق، به تناقض می‌انجامد. اثبات واجب، بستر اثبات وحدانیت و سپس عدل، حکمت و معاد را فراهم می‌سازد. قرآن، به تبع این ساختار منطقی، در مقام اقناع و احتجاج، از مقدمات بدیهی بهره می‌برد (بقره، ۱۱۱؛ نمل، ۶۴).

در سوره واقعه، آیه «نَحْنُ قَدْزَنَّا بَيْنَكُمْ الْمَوْتِ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ عَلَى أَنْ نُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَنُنشِئْكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ» (واقعه، ۶۰-۶۱) به بداهت خلقت نخستین استناد می‌شود تا بر امکان معاد استدلال شود؛ زیرا انسان علم حضوری به فقر وجودی خویش دارد و از این رو انکار توانمندی خداوند بر اعاده، ناموجه خواهد بود. در آیه «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (انبیاء، ۲۲)، قرآن با قیاس استثنایی مبتنی بر اصل بداهت وحدت تدبیر و ضرورت توحید ربوبی، وجود شریک در الوهیت را نفی می‌کند. این شکل استدلالی، با بهره‌گیری از مبنای عقلی نظم و غایت در عالم، ساختار قیاسی معتبر و عقل‌پسندی دارد.

بر این اساس قرآن در مقام توجیه عقلانی گزاره‌های اعتقادی، با ارجاع به بدیهیات عقلی و به‌کارگیری معرف‌های میانی، براهینی نظام‌مند و قابل دفاع عرضه می‌کند که قابلیت ادغام در دستگاه معرفت‌شناسی اعتقادی را داراست. نقش مرجعیت قرآن در این دیدگاه چنین است: اصلاح انحرافات عقل‌گریز، الهام‌بخشی به ساختار اجتهادی و تکمیل معرفت‌های عقلی با معیارهای هدایت و سنجش خطا. بر این اساس معرفت اعتقادی در پیوند عقل و نقل با مرجعیت قرآن اعتبار می‌یابد.

در علم کلام، مبنای عقل‌گرایانه با تکیه بر بدیهیات عقلی و گاه علم حضوری، سازوکاری کارآمد برای توجیه گزاره‌های اعتقادی فراهم می‌آورد. در این منطق، رابطه توجیه میان گزاره‌های پایه و غیرپایه یک‌سویه است: گزاره‌های نظری اعتبار خود را از گزاره‌های بدیهی می‌گیرند، هرچند در مقام استدلال می‌توان به گزاره‌های میانی که خود قبلاً اثبات شده‌اند تکیه کرد. برای نمونه، از بداهت امتناع اجتماع نقیضین می‌توان به اثبات واجب‌الوجود و سپس صفات الهی رسید و پس از اثبات صدق وحی، نقل نیز در امتداد عقل حجیت می‌یابد. بدین ترتیب مبنای عقلی امکان دفاع عقلانی منسجم از معارف و حیانی را فراهم می‌سازد (علی‌تبار، ۱۴۰۰، ص ۱۰۳-۱۰۵).

تمایز مبنای عقلی با انسجام‌گرایی در همین نقطه آشکار می‌شود: انسجام‌گرایی توجیه را در «روابط درونی» گزاره‌ها می‌جوید، اما مبنای عقلی بر وجود گزاره‌های بنیادین تکیه دارد که یا

بدیهی اند یا به بدیهیات باز می گردند. نمونه ای از این رویکرد را می توان در تقریر خواجه نصیرالدین طوسی از صدق الهی دید (عبدالحسین خسروپناه؛ حسن، پناهی آزاد، نظام معرفت شناسی صدرایی، ص ۳۴۳-۳۶۵) که با تکیه بر قبح عقلی کذب و امتناع صدور قبیح از خدای حکیم، به نتیجه صدق الهی می رسد (حلی، ۱۳۸۲، ص ۳۳)؛ درحالی که مخالفت اشاعره با حسن و قبح عقلی آنان را به تکیه بر مبنایی شرعی سوق می دهد که در اثبات صدق کلام الهی گرفتار دور می شود؛ زیرا تا صدق کلام الهی ثابت نگردد، نمی توان آن را پایه صدق دیگر گزاره ها قرار داد (علی تبار، ۱۳۹۲، ص ۳۳۶-۳۳۷).

در باب بدیهیات نیز اختلاف هایی گزارش شده است: گروهی همه تصورات و تصدیقات را بدیهی شمرده اند و گروهی تصورات را بدیهی و تصدیقات را نظری دانسته اند؛ دیدگاهی دیگر نیز آنچه را شرط اسلام است، در شمار ضروریات می آورد (ایجی، ۱۳۲۵ ق، ص ۱۲۰). با وجود این اختلاف ها، مبنای مبنای به عنوان کهن ترین روش اعتبارسنجی، انواعی همچون حداقلی و حداکثری، عقل محور و تجربه محور، و خطاناپذیر و خطاپذیر دارد. مبنای حداکثری که اینجا رویکرد مطلوب دانسته شده، می کوشد همه باورهای غیر بدیهی را در نهایت به باورهای پایه ای یقینی و خطاناپذیر بازگرداند و اعتبار خود را از آن ها کسب کند؛ بنابراین مبنای حداکثری ناظر به ساختار توجیه معرفت است، نه دامنه منابع معرفت. از این رو نباید آن را با عقلانیت حداکثری، که به بهره گیری از همه منابع معتبر معرفت، در قلمرو حجیت هر یک مربوط است، یکسان دانست.^۱ مبنای حداکثری نظام معرفت را فقط بر مقدمات یقینی و منطقی بنا می کند تا نتیجه بالضروره صادق باشد (علی تبار، ۱۳۹۲، ص ۳۱۷-۳۱۸)؛ درحالی که مبنای حداقلی و نیز مبنای خطاپذیر، امکان خطا در گزاره های پایه یا مسیر استنتاج را می پذیرند و به تجدیدنظرپذیری باورها می انجامند (حسین زاده، ۱۳۹۰ الف، ص ۲۱۱)؛ رویکردی که می تواند به تسامح و پلورالیسم

۱. مبنای حداکثری صرفاً نظریه ای در باب توجیه و ساختار معرفت است. این نظریه می پرسد باورهای ما چگونه موجه می شوند. پاسخ مبنای حداکثری این است که مجموعه ای از باورهای «پایه» وجود دارند که بدون اتکا به باورهای دیگر موجه اند و سایر باورها بر آن ها استوار می شوند. از این رو مبنای حداکثری درباره منشأ این باورهای پایه داوری نمی کند. به همین دلیل می تواند صورت های مختلفی داشته باشد؛ مانند مبنای عقل گرا (باورهای پایه حاصل عقل اند)، مبنای تجربه گرا (باورهای پایه از تجربه حسی ناشی می شوند) یا مبنای نقل گرا (باورهای پایه بر وحی یا نقل معتبر استوارند). در مقابل، عقل گرایی یک رویکرد عام معرفت شناختی است که برای عقل جایگاه محوری در دستیابی به معرفت قائل است. از این رو قلمرو عقل گرایی گسترده تر از مبنای حداکثری است و به مباحث متعددی مانند منشأ معرفت، منابع معرفت، معیار صدق، ساختار معرفت و توجیه معرفت مربوط می شود؛ بنابراین عقل گرایی تنها یک نظریه درباره توجیه نیست، بلکه رویکردی فراگیر درباره نقش عقل در معرفت است.

معرفتی نزدیک شود (همان، ص ۳۱۴-۳۱۵).

قرآن کریم دو مسیر را در مقام داوری نشان می‌دهد: مسیر باطلِ مشرکان که در اعتبارسنجی، به سنت پیشینیان یا معیارهای مادی بیرونی متوسل می‌شدند^۱ و مسیر صحیح که بر عقل‌ورزی و نفی تقلید کورکورانه استوار است.^۲ قرآن تکیه بر سنت‌های تاریخی و تقلید از آباء را به دلیل فقدان پشتوانه عقلانی، فاقد ارزش معرفت‌شناختی دانسته و آن را به عنوان یک مبنای معتبر برای توجیه گزاره‌ها نفی می‌کند.^۳ با این حال در کنار دعوت به تعقل، از انسجام درونی و وحی نیز خبر می‌دهد و نبود تناقض را به عنوان نشانه‌ای قابل درک برای عقل و تدبر جهت اثبات حقانیت متن معرفی می‌کند.^۴ بدین معنا هرچند معیار نهایی توجیه و کشف صدق، در منطق مبنائگرایی، بازگشت به اصول یقینی و بدیهی است، اما انسجام درونی، می‌تواند به عنوان یک «قرینه» و «برهان‌انی» در اعتبارسنجی گزاره‌ها عمل کند (علی تبار، ۱۳۹۲، ص ۳۲۴-۳۲۶). برآیند این نگاه آن است که مبنائگرایی، در علم کلام، با اتکا بر بدیهیات، امکان دفاع عقلانی از معارف و حیانی را فراهم می‌کند و قرآن نیز با دعوت به تعقل، نهی از تقلید، و برخورداری از انسجام و مصونیت از خطا، جایگاه خود را به عنوان پشتوانه‌ای استوار در تکوین و توجیه گزاره‌های اعتقادی تثبیت می‌نماید (اسدی نسب، ۱۴۰۱، ص ۳۵۱).

نتیجه

مرجعیت علمی قرآن کریم در علم کلام، به منبع بودن یا کارکرد استنادی آن محدود نمی‌شود، بلکه قرآن با حضوری فعال، هدایت‌گر و تأسیسی، در تمامی مراحل شکل‌گیری، ارزیابی و توجیه گزاره‌های اعتقادی نقش ایفا می‌کند. این مرجعیت، نه تنها در سطح استناد، بلکه در سطح مبانی، روش و داوری نهایی معرفت اعتقادی تحقق می‌یابد.

۱. «تَتَّبِعْ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا؛ از آنچه پدرانمان را بر آن یافتیم پیروی می‌کنیم» (بقره، ۱۷۰) و «قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَٰلِكَ يَفْعَلُونَ؛ گفتند بلکه پدرانمان را یافته‌ایم که چنین می‌کردند» (شعراء، ۷۴).

۲. «أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ؛ آیا (پیروی می‌کنند) هرچند پدرانشان چیزی را تعقل نمی‌کردند و هدایت نمی‌یافتند» (بقره، ۱۷۰).

۳. «وَإِذَا قِيلَ لَهُم اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ؛ و چون به آن‌ها گفته شود از آنچه که خدا فرو فرستاده پیروی کنید گویند، بلکه از آنچه پدرانمان را بر آن یافته‌ایم پیروی می‌کنیم. آیا (از آن‌ها پیروی می‌کنند) هرچند که شیطان آن‌ها را به سوی عذاب شعله‌ور دعوت کند» (لقمان، ۲۱).

۴. «لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا؛ اگر از جانب غیر خدا بود مسلماً در آن اختلاف بسیاری می‌یافتند» (نساء، ۸۲).

در سطح مبانی، قرآن با تثبیت جهان‌بینی واقع‌گرایانه، افق کلی معرفت اعتقادی را تعیین می‌کند. نفی عبث‌بودن عالم، تأکید بر حکمت و عدل الهی و معرفی غایت‌مندی آفرینش، چارچوبی فراهم می‌آورد که تبیین‌های غیرواقع‌گرا و انحرافی را از اساس کنار می‌زند و امکان شناخت واقعیت را به‌مثابه رکنی معقول و ریشه‌دار در تفکر دینی تثبیت می‌کند. در سطح روش‌شناختی، قرآن با دعوت به تعقل، نفی تقلید کورکورانه و ارجاع متشابهات به محک‌مات، مسیر صحیح استدلال کلامی را سامان می‌دهد. در این چارچوب، گزاره‌های اعتقادی تنها در صورتی واجد اعتبارند که از یک‌سو در معرض سنجش عقلانی قرار گیرند و از سوی دیگر با منظومه معارف قرآنی هماهنگ باشند. بدین‌سان عقل در پرتو هدایت وحی، نقش فعال و سامان‌مند در داوری معرفتی می‌یابد.

در سطح داوری نهایی، مرجعیت قرآن در ارزیابی صدق و اعتبار گزاره‌های اعتقادی آشکار می‌شود. گزاره‌های اعتقادی باید از حیث سازگاری با اصول بنیادینی چون توحید، عدل و حکمت الهی سنجیده شوند و افزون بر اتقان نظری، واجد کارکرد هدایتی، معنابخشی به حیات انسانی و جهت‌دهی عملی باشند. از این منظر اعتبار معرفتی در کلام اسلامی، مفهومی تک‌بعدی نیست، بلکه هم‌زمان دارای ابعاد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و عملی است.

یافته‌های این پژوهش نشان داد که دفاع عقلانی از گزاره‌های اعتقادی تنها در صورتی ممکن است که سه مؤلفه بنیادین «واقع‌نمایی»، «ارزش معرفتی» و «توجیه معرفت» در پیوندی منسجم تبیین شوند. بررسی زبان و ساختار گزاره‌های قرآنی نیز نشان داد که هم گزاره‌های اخباری و هم گزاره‌های هنجاری بر حقیقتی نفس‌الامری استوارند و زبان قرآن، زبانی شناختاری و واقع‌نماست که برهان عقلی را معیار داوری صدق و کذب قرار می‌دهد.

در تبیین نسبت دین و معرفت دینی، «رنالیسم خطاپذیر» در چارچوب عقلانیت اسلامی، معقول‌ترین رویکرد ارزیابی شد؛ رویکردی که ضمن پذیرش امکان شناخت واقعیت‌های دینی، به خطاپذیری فهم بشری اذعان دارد و با اتکای هماهنگ به عقل، نقل و روش‌شناسی معتبر، از جزم‌اندیشی افراطی و نسبی‌انگاری تفریطی پرهیز می‌کند. همچنین مقایسه الگوهای توجیه معرفت نشان داد که مبنای عقل محور، در پیوند عقل و وحی، چارچوبی استوارتر برای اعتبارسنجی معرفت اعتقادی فراهم می‌آورد. در جمع‌بندی نهایی، هم‌نشینی «واقع‌گرایی قرآنی»، «مبنای‌گرایی عقلانی» و «مرجعیت علمی وحی»، الگویی منسجم برای تبیین، توجیه و ارزیابی گزاره‌های اعتقادی ارائه می‌دهد؛ الگویی که علم کلام را از افتادن در دام ظاهرگرایی جمودآور یا نسبی‌گرایی تضعیف‌کننده مصون می‌سازد و آن را به دانشی عقلانی، واقع‌گرا و هدایت‌بخش در مواجهه با چالش‌های معرفتی معاصر ارتقا می‌دهد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

۱. ابوزید، نصر حامد (۱۹۹۴ م). نقد الخطاب الديني، چ ۲، قاهره: سینا للنشر.
۲. استرآبادی، محمد امین (۱۴۲۶ ق). الفوائد المديّة، چ ۲، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۳. اسدی نسب، محمد علی (۱۴۰۱). مبانی قرآن شناختی علم دینی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۴. ایجی، میرسید شریف (۱۳۲۵ ق). شرح المواقف، ج ۱، قم: الشریف الرضی.
۵. جمعی از محققان (۱۳۹۳). رئالیسم، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۶. حسین زاده، محمد (۱۳۹۰ الف). پژوهشی تطبیقی در معرفت شناسی معاصر، چ ۳، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته.
۷. حسین زاده، محمد (۱۳۹۰ ب). معرفت بشری؛ زیرساخت ها، چ ۲، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته.
۸. حسین زاده، محمد (۱۳۹۳). مؤلفه ها و ساختارهای معرفت بشری؛ تصدیقات یا قضایا، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته.
۹. حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۲). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد قسم الالهیات، چ ۲، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۱۰. خسروپناه، عبدالحسین؛ حسن، پناهی آزاد (۱۴۰۱). نظام معرفت شناسی صدرایی، چ ۲، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۱. دادجو، ابراهیم (۱۴۰۲). واقع گرایی در علوم انسانی اسلامی، چ ۲، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۲. دهباشی، مهدی (۱۳۷۳). «تشکیک در نظریه مطابقت در صدق و کذب قضایا از دیدگاه فلاسفه اسلامی»، فصلنامه معرفت، ش ۸.
۱۳. دوستان، مهدی (۱۴۰۲). واقع گرایی و نسبی گرایی معرفتی در نظریه ملاصدرا، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۴. رجبی، محمود (۱۳۸۳). روش تفسیر قرآن، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۱۵. ساجدی، ابوالفضل (۱۳۸۱). «واقع نمایی گزاره های دینی»، قبسات، ش ۲۵، ص ۲۶.
۱۶. سبزواری، ملاهادی (۱۳۶۹). شرح المنظومه، تصحیح و تعلیق از آیت الله حسن زاده آملی و تحقیق و تقدیم از مسعود طالبی، چ ۲، تهران: نشر ناب.
۱۷. صادقی، رضا (۱۳۹۱). رئالیسم و نهیلیسم نقدی بر مبانی معرفت شناختی ضد رئالیسم، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ذهن

۱۸. صدرالدین، محمدبن ابراهیم (۱۹۹۸۱ م). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، ج ۶، چ ۳، بیروت: دار احیاء التراث.
۱۹. طباطبایی، محمدحسین (بی تا). اصول فلسفه و روش رئالیسم، مقدمه و پاورقی استاد مطهری، ج ۱-۳، قم: افست.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۶، چ ۳، تهران: ناصر خسرو.
۲۱. طوسی، محمدبن الحسن (۱۴۰۷ ق). تجرید الاعتقاد، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۲. علی تبار، رمضان (۱۳۸۹). «ارزش و اعتبار معرفت دینی از منظر جریان های فکری»، معرفت کلامی، س ۱، ش ۳، ص ۳۵.
۲۳. علی تبار، رمضان (۱۴۰۲). مبانی معرفت شناسی علوم انسانی از منظر قرآن کریم، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۴. علی تبار، رمضان (۱۳۹۲). معرفت دینی حقیقت، ماهیت و ارزش، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۵. علی تبار، رمضان (۱۴۰۰). منطق فهم دین، تهران: سمت.
۲۶. فیومی، احمدبن محمد (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، چ ۲، قم: مؤسسه دارالهجرة.
۲۷. مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۴، چ ۳، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، ج ۲۴، چ ۱۰، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
۲۹. هادوی تهرانی، مهدی (۱۳۷۷). مبانی کلامی اجتهاد در برداشت از قرآن کریم، قم: بیت الحکمه.
۳۰. یزدی، عبدالله بن شهاب الدین الحسین (بی تا). الحاشیه علی تهذیب المنطق للتفتازانی، قم: جامعه مدرسین.